

Actieve solidariteit

Mevrouw de rector magnificus, mijnheer de decaan, leden van het curatorium van de Drees leerstoel, leden van het bestuur van de Stichting Willem Drees lezing, collega's van de Universiteit van Amsterdam, geachte aanwezigen,

1 Passieve solidariteit

Er was eens een land waarvan de burgers zonder veel morren belasting en premies betaalden. De overheid van het land deed met hun geld allerlei nuttige dingen. Er werden dijken gebouwd, wegen en fietspaden aangelegd, agenten betaald en branden geblust. En een heel groot deel van het premie- en belastinggeld werd besteed aan de zorg voor kwetsbare medeburgers.

Vijfenzestig plussers kregen van de minister-president een zogeheten AOW-uitkering zodat zij niet meer hoefden te werken en niet afhankelijk zouden zijn van hun kinderen of andere familieleden. Ze konden verhuizen naar speciale bejaardenflats, waar hulp aanwezig was als ze die nodig hadden, waar activiteiten werden georganiseerd en waar heel veel andere ouderen woonden, zodat ze met leeftijdgenoten konden praten over het leven dat achter hen lag, over de jeugd van tegenwoordig, over breipatronen en soepprecepten, of over het politieke nieuws van de dag.

Voor mensen met een lichamelijke of geestelijke beperking werden gesubsidieerde sociale werkplaatsen opgericht. In deze werkplaatsen gold een aangepast arbeidsregime. Bazen hielden rekening met de handicaps van hun medewerkers: zij mochten werken op hun eigen niveau en in hun eigen tempo en verdienden daarmee toch voldoende geld om van te kunnen leven.

Voor mensen die nog ernstiger gehandicapt waren, waren er instellingen voor verstandelijk gehandicapten, doorgaans gelegen in mooie natuurgebieden waar je fijn kon wandelen en kon genieten van bos, hei en buitenlucht.

Wie niet of niet meer kon werken kreeg een uitkering op basis van ziekte of arbeidsongeschiktheid. Voor langdurig zieken kwamen er rust- en verpleeghuizen waar ze werden verzorgd.

Ook voor psychiatrische patiënten werd een rustige omgeving gezocht, buiten de stad, met zo min mogelijk prikkels en verleidingen.

De burgers in het land betaalden. Voor de AOW-uitkering, voor de voorzieningen in bejaardenoorden en verzorgingshuizen, voor de uitkeringen aan zieken en arbeidsongeschikten, voor de sociale werkplaatsen, de zwakzinnigeninrichtingen en de psychiatrische ziekenhuizen in de bossen. Het stelsel van premies en belastingen hield rekening met ieders draagkracht. De armen betaalden relatief weinig terwijl de rijken een forse bijdrage leverden aan het sociale stelsel. Het kostte wat, maar dan had je ook wat, zou je kunnen zeggen. Als de burgers in het land een vieze, oude, zieke of gestoorde bedelaar aantroffen in het winkelcentrum of bij het station, dan hoefden zij niet de barmhartige Samaritaan te spelen. Zij betaalden belasting en premies; er waren instellingen, professionals, toelagen en uitkeringen om zo iemand te helpen en te verzorgen.

Op het werk hadden de meeste belasting- en premiebetalende burgers overwegend aardige, productieve bazen en collega's. Ziekelijke, invalide, gehandicapte, hoogbejaarde of psychisch labiele medeburgers hadden immers op de een of andere manier recht op een uitkering, verzorging, dan wel op maat gesneden werk in een speciale instelling.

Het uitsorteren van kwetsbare groepen begon al op de kinderleeftijd. Gezonde kinderen met een gemiddelde intelligentie gingen naar het reguliere basisonderwijs. Kinderen waar iets mee aan de hand was werden verwezen naar het speciaal onderwijs. Het land was dichtbevolkt, dus er konden voor allerlei categorieën kwetsbare leerlingen aparte klassen of scholen worden opgericht. Mytyl scholen, MLK scholen, ZMLK scholen voor zeer moeilijk lerende kinderen, LOM scholen, ZMOK scholen en IOBK scholen voor in hun ontwikkeling bedreigde kleuters.

Leerlingen die het speciaal basisonderwijs hadden gevolgd konden na de basisschool verder leren in allerlei vormen van voortgezet speciaal onderwijs.

Ook kinderen die thuis een andere taal spraken dan de standaardtaal in het land kwamen meestal terecht op aparte scholen, zij het via een minder officiële route. Naarmate er meer van dit soort kinderen kwamen kozen ouders steeds vaker een school voor hun kind op basis van kleur of etniciteit. Witte kinderen die van huis uit

de taal van het land spraken werden geplaatst op witte basisscholen. Kinderen met een andere achtergrond, doorgaans tevens kinderen met een kleurtje, bezochten zogeheten zwarte basisscholen, soms in een andere wijk, maar soms ook gewoon aan het andere eind van de straat.

Ook voor deze zorg binnen het onderwijs werd fors betaald. Kinderen in het speciaal onderwijs zaten in veel kleinere klassen dan leerlingen op de reguliere basisschool en zij werden daar onderwezen door gespecialiseerde leerkrachten. Kinderen op zwarte basisscholen vielen onder wat men noemde een 'gewichtregeling'. Kinderen van ouders met een andere achtergrond telden als 1,9 leerling, wat betekende dat een school voor deze kinderen bijna twee keer zoveel geld ontving als voor reguliere witte kinderen.

Ook hier gold: het kostte wat, maar je had er veel gemak van, als gemiddelde, witte belastingbetaler in het land. Op het plein bij de school van je kind kon je een praatje maken met gelijk gestemde ouders. De klas van jouw gemiddeld intelligente witte kind werd niet opgehouden door kinderen met een andere moedertaal, kinderen met leerproblemen, of leerlingen die zich niet wisten te gedragen in een klaslokaal.

2 Ontaarding van het systeem

U voelt na deze, toegegeven: geïdealiseerde, beschrijving van het verleden hopelijk aankomen dat het zo niet mocht blijven. Waar ging het mis en wat ging er mis met dit systeem, deze filosofie, met dit land, ons land?

De kenners van het leven, het werk en de opvattingen van Drees (mijn leerstoel is genoemd naar Drees senior, maar ook Drees junior heeft in dit verband een belangrijke rol gespeeld) zullen deze vraag moeiteloos kunnen beantwoorden. Het ging aan alle kanten mis met de indicatiestelling en de grensbewaking bij de verschillende voorzieningen voor kwetsbare groepen.

Wat ziek was en wat gezond werd van lieverlee steeds minder duidelijk. De Wereld Gezondheidsorganisatie lanceerde in 1948 een nieuwe, later veel bekritiseerde definitie van gezondheid. Gezondheid is volgens die definitie "een toestand van volledig lichamelijk, geestelijk en maatschappelijk welzijn en niet slechts de afwezigheid van ziekte of andere lichamelijke gebreken". Als je gezondheid zo

definieert zijn maar weinig mensen gedurende hun hele werkzame leven gezond. De WHO definitie bood veel mensen een opening om zich onprettig of ongelukkig, en dus ongezond en dus arbeidsongeschikt te gaan voelen.

Tegenover elke 100 werkenden staan in 1970 negen zieke of arbeidsongeschikte personen. Tien jaar later in 1980 zijn het er ruim 19 en in 1990 – bij de beroemde rede van premier Lubbers, die uitriep dat Nederland ziek was – staat de teller op 23, 4.

Geleidelijk aan wordt ook steeds minder duidelijk wat voor soort mensen thuis horen op een sociale werkplaats. Enerzijds wordt door kritische dokters en psychiaters in de jaren zeventig betoogd dat we eigenlijk allemaal wel een beetje gek zijn, dat er geen duidelijke grens loopt tussen gezond en geestesziek, of tussen minder getalenteerd en zwak begaafd. Anderzijds worden er in de loop van de jaren zeventig en tachtig steeds meer mensen werkeloos en het ziet er naar uit dat die nooit meer terecht kunnen op de reguliere arbeidsmarkt. Deze combinatie van factoren leidt tot een gestage groei van het aantal werknemers op sociale werkplaatsen. In 1969 waren er iets meer dan 20 000 werknemers op sociale werkplaatsen. Begin jaren tachtig was dit aantal verdubbeld.

Een vergelijkbare groei zien we in het speciaal onderwijs. Het aantal kinderen op de LOM school stijgt van 300 in 1950 naar 15.000 in 1970 en dan naar 30.000 in 1990. Op MLK scholen fluctueert het aantal leerlingen tussen de 19.000 en de 32.000. In het onderwijs voor In hun Ontwikkeling Bedreigde Kleuters is sprake van een toename van 130 kinderen in 1970 tot 2700 in 1990.

Je zou zeggen dat er bij de toelating tot ouderdomspensioenen geen rek zit in de indicatiestelling - 65 is tenslotte 65 - maar ook hier werden creatieve uitwegen gezocht om mensen eerder te laten genieten van een uitkering. Eind jaren tachtig ging meer dan 30 procent van de mannen tussen de 60 en de 64 met vervroegd pensioen.

Het aantal 1,9 leerlingen en daarmee ook het aantal zwarte scholen stijgt eveneens onrustbarend. Deze groei wordt niet veroorzaakt door het indicatiebeleid of toelatingscriteria aan de poort van de school, maar door een gestaag doorgaande

immigratie en de daarmee gepaard gaande gezinsvorming en gezinsuitbreiding. Begin jaren 70 waren er ongeveer 6000 leerlingen van Turkse en Marokkaanse herkomst. In de jaren tachtig waren het er meer dan zes keer zoveel.

Het aantal instituutplaatsen voor verstandelijk gehandicapten stijgt van bijna 11.000 in 1965 tot meer dan 30.000 in 1985. Het aantal bejaarden in verzorgingshuizen verdubbelt tussen 1965 en 1990. Het aantal bedden in verpleeghuizen stijgt in dezelfde periode van bijna 13000 tot 52000. Alleen het aantal bedden voor psychiatrische patiënten blijft ongeveer gelijk

Op bijna alle fronten zien we dus een gestage uitbreiding van de doelgroep: meer arbeidsongeschikten met een uitkering. Meer ouderen met vervroegd pensioen. Meer kinderen in het speciaal onderwijs. Meer patiënten in verpleeghuizen. Meer hulpbehoevende bejaarden in verzorgingshuizen. Meer bewoners in instellingen voor mensen met een verstandelijke beperking.

Politici constateerden dat het zo niet langer kon. Veel burgers beschouwden de versoepelde toelatingscriteria aan de poorten van uitkeringen en speciale voorzieningen als misbruik en werden minder bereid belasting- en premies te betalen. Economen legden uit dat het sowieso niet goed was voor een land als er teveel belasting en premies moesten worden betaald. Dat ging volgens hen ten koste van de economische groei en de internationale concurrentiepositie.

Er moesten dus maatregelen komen en die kwamen er ook. De meest voor de hand liggende nieuwe maatregelen waren een strenger toelatingsbeleid aan de poorten van de verschillende voorzieningen enerzijds en bezuinigen op de voorzieningen in kwestie anderzijds. Minder gemakkelijk in de WAO en als je daar toch in terecht komt een lagere uitkering. Minder gemakkelijk naar de sociale werkplaats en als je daar toch geplaatst wordt: harder werken tegen minder lucratieve arbeidsvoorwaarden. Minder aantrekkelijke VUT regelingen voor minder mensen. Dit zijn maatregelen die je kunt karakteriseren als een omslag naar streng en sober, of in elk geval als een omslag naar *strenger* en *soberder* dan voorheen. Zonder enige twijfel in de geest van Drees. Over deze nieuwe maatregelen wil ik het vandaag niet met u hebben.

Ik wil het met u hebben over een ongeveer tegelijkertijd ingezette andere beleidswijziging, die ik zal aanduiden als een wending naar 'actieve solidariteit'. De redenering achter deze beleidswijziging gaat als volgt.

Het is goed als mensen meedoen aan de gewone maatschappij. Iedereen zou eigenlijk zelfstandig moeten kunnen wonen in een gewone wijk, moeten werken bij een gewone baas en vrienden moeten kunnen worden of blijven met gewone burens. Dat is niet alleen beter voor bijna alle leden van bijna alle kwetsbare groepen, het is ook goedkoper. Instituutzorg en speciale voorzieningen kosten veel geld en dat kan worden uitgespaard door iedereen te laten wonen, leren en werken in de gewone maatschappij.

- Voor ouderen betekent dit dat zij zo lang mogelijk in hun eigen huis moeten blijven wonen en dat zij zo laat mogelijk met pensioen moeten gaan. Als men hulpbehoevend wordt moet men in eerste instantie worden geholpen door kinderen, andere familieleden, burens en kennissen. Als die hulp niet langer genoeg is kan een beroep worden gedaan op medewerkers van de thuiszorg.

- Voor arbeidsongeschikten betekent het dat zij opnieuw, en dan veel strenger, medisch gekeurd moeten worden, om vast te stellen wat zij nog wel kunnen doen. Vervolgens moet worden gezocht naar een passende werkkring.

- Voor mensen met een verstandelijke beperking betekent het dat zij uit de inrichting moeten of daar nooit in terecht mogen komen. Instellingen worden zoveel mogelijk ontmanteld of verkleind, en de voormalige bewoners worden gehuisvest in gewone wijken, waar zij moeten deelnemen aan zoveel mogelijk onderdelen van het normale maatschappelijk leven. Geestelijk of lichamelijk gehandicapten, die tot voor kort werkten op een sociale werkplaats, moeten aan de slag in gewone bedrijven, scholen en supermarkten. Het ministerie van Sociale Zaken hanteert hiervoor de slagzin "van binnen naar buiten".

- In de geestelijke gezondheidszorg sluit het nieuwe beleid aan bij de pleidooien van kritische psychiaters en organisaties van psychiatrische patiënten, die al jaren eerder wezen op het ziekmakende karakter van totale instituties als het psychiatrisch ziekenhuis. Extramuralisering, vermaatschappelijking of 'community care' zou veel beter zijn voor psychiatrische patiënten.

- Voor moeilijk lerende kinderen, kinderen met leerproblemen, kinderen met gedragsstoornissen en kinderen met emotionele problemen komt er in de jaren negentig een Weer Samen naar School beleid. Deze kinderen moeten veel minder

snel worden verwezen naar het speciaal onderwijs. Met enige extra begeleiding en een zogeheten 'rugzakje', een aanvullend budget voor de zorgleerling, zou het mogelijk moeten zijn om normaal basisonderwijs te volgen in een gewone klas. In het middelbaar onderwijs wordt het voortgezet speciaal onderwijs ingelijfd bij het reguliere VMBO.

- Voor de integratie van allochtone kinderen komt geen landelijk beleid tot stand. Gemeentelijke overheden in een aantal steden proberen niettemin ook hier een soort Weer Samen Naar School beleid te realiseren. Er worden afspraken gemaakt tussen overheid en scholen om 1,9 leerlingen te spreiden over de verschillende scholen en in een enkele gemeente wordt bepaald dat kinderen verplicht naar school moeten in hun eigen postcodegebied. Ze mogen niet elke dag met de auto of de fiets worden vervoerd naar een witte school aan de andere kant van de stad.

Actieve solidariteit. U blijft natuurlijk nog wel belasting en premies betalen maar minder. In plaats daarvan wordt van de gemiddeld capabele, lichamelijk en geestelijk gezonde man of vrouw verwacht dat hij of zij **metterdaad** hulp verleent aan oudere, minder valide burens en collega's. In het vervolg van dit verhaal wil ik eerst met u gaan kijken wat dit betekent voor de kwetsbare groepen, die nu een plek in de maatschappij krijgen in plaats van een uitkering en gespecialiseerde hulp in een instituut of instelling. Daarna bekijken we de voors en tegens van actieve solidariteit voor de voormalige belasting- en premiebetalers van wie deze solidariteit wordt gevraagd.

3 Meedoen in de maatschappij

Hoe vergaat het de kwetsbare groepen onder het ingezette regime van vermaatschappelijking, extramuralisering, en Weer Samen Naar School? Daar is het nodige onderzoek naar gedaan en ik zet dat hier even kort op een rijtje. Eerst de pluspunten.

1. Zelfstandig wonen is fijn.

Zelfstandig wonen vindt bijna iedereen fijn. Zelf bepalen wat je eet, wanneer je eet en met wie, zelf bepalen hoe laat je naar bed gaat en hoe vaak je wilt douchen is heel plezierig. Dat geldt voor ouderen, voor mensen met een lichamelijke beperking, voor

mensen met een psychiatrische aandoening en voor mensen met een verstandelijke beperking.

2. Integratie leidt tot betere leerprestaties van 'zorgleerlingen'.

Kinderen met handicaps en kinderen met leer- of gedragsproblemen leren meer op een reguliere basisschool dan leerlingen met vergelijkbare problemen die zijn verwezen naar het speciaal onderwijs.

3. Integratie leidt mogelijk ook tot betere leerprestaties van allochtone leerlingen.

Er zijn aanwijzingen dat allochtone kinderen op een gemengde basisschool beter presteren dan op een zwarte school. Als het percentage minderheidsleerlingen boven de 50% ligt zijn vooral de taalprestaties significant lager.

Dan de keerzijden.

1. Werken en vrienden maken in de gewone maatschappij is voor velen te moeilijk.

Voor veel leden van kwetsbare groepen is zelfstandig wonen in de gewone maatschappij nog wel haalbaar, met de juiste begeleiding. Verder integreren is veel lastiger. De meeste vermaatschappelijkte ex-instellingsbewoners hebben vooral contact met hun persoonlijk begeleider, met voormalige medebewoners en met hun familie.

Slechts een heel klein deel van de doelgroep heeft werk in een gewoon bedrijf. Heel weinig mensen worden lid van een algemene vereniging en als ze dat wel doen is het vaak van een speciaal voor hen in het leven geroepen afdeling. Veel mensen met een verstandelijke beperking geven desgevraagd aan dat zij liever optrekken met mensen die ook een beperking hebben dan met normale mensen.

2. Wonen in de maatschappij is voor sommigen ook te moeilijk.

Niet iedereen wordt gelukkig in een gewone wijk. In de media verschijnen zo nu en dan hartverscheurende verhalen over mensen met een handicap, die door hun instelling zijn uitgeplaatst, maar dolgraag terug zouden willen naar hun instituut. *De Volkskrant* schreef beeldend over het lot van Monique, blind, verstandelijk gehandicapt en 43 jaar, sinds enkele jaren woonachtig in het mooie Driebergen.

“Een idyllisch plekje. Maar niet voor Monique. Ze [...] geeft niets om het overdadige groen, want ze is vrijwel blind. En bang. Bang dat ze omver wordt gereden door een fietser. Bang dat ze de weg naar huis kwijtraakt. Monique heeft heimwee naar de instelling waar ze het grootste deel van haar leven heeft gewoond: Bartiméus in Doorn, een instelling voor slechtzienden en blinden met een verstandelijke beperking. ‘Want daar durf ik wel alleen naar buiten’, vertelt ze. ‘Daar kan ik zelf boodschappen doen. Daar is een soos. Daar zitten clubjes, zoals het zangkoor. Daar kan ik vrienden maken’ Anderhalf jaar geleden diende ze een officieel verzoek in om terug te mogen naar het instellingsterrein [...] Maar er is geen plek. Alle 305 plaatsen op het Bartiméus-terrein zijn bezet. En net als Monique willen nog eens tussen de 20 en 30 oud-bewoners van Bartiméus terug naar het instellingsterrein.”

Een speciaal opgericht Landelijk Netwerk Kritische Ouders van kinderen met een verstandelijke beperking verzet zich tegen de uitplaatsing van hun kinderen en de snelle ontmanteling van allerlei instellingen. Familieleden van patiënten met schizofrenie of een andere ernstige psychiatrische ziekte maken zich grote zorgen over het lot van vermaatschappelijkte patiënten. Zij zien hun zoon of dochter verkommeren, vereenzamen en rondlopen op straat.

3. Vermaatschappelijken kan steeds meer een plicht worden.

Door beleidsmakers wordt vaak gezegd dat vermaatschappelijken een keuze moet zijn en geen plicht. Het is de vraag of je dat kunt waarmaken, omdat voor veel mensen geldt dat hun voorkeuren en hun keuzemogelijkheden mede worden bepaald door wat andere mensen doen. Ter illustratie een stukje uit een column van Beatrijs Ritsema die zich in *HP/De Tijd* haar oude dag voorstelt. Zij moet niets hebben van het ideaal van zo lang mogelijk thuis wonen en verzorgd te worden door de thuiszorg en snapt niet waarom anderen dat zo aantrekkelijk vinden.

“Wat is er eigenlijk tegen woonvoorzieningen, waarin de afgetakelde medemens [als hij daar zin in heeft] naar een soort gemeenschapsruimte [kan] worden gerold, waarin misschien nog eens iets passeert waar hij over kan lachen of huilen, zich aan kan ergeren, zich over kan verbazen, kortom waardoor hij het idee krijgt dat hij nog steeds onder de levenden verkeert? Zelf zou ik liever dat willen dan de hele dag zogenaamd zelfstandig in mijn eigen huis doorbrengen als een papegaai in een kooi waar vijf keer per dag de doek vanaf wordt getrokken.”

Ik ben het helemaal met Ritsema eens. Het lijkt mij ook veel prettiger om in een verzorgingshuis nieuwe kennissen op te doen om een potje scrabble mee te spelen dan in mijn eentje te verkommeren, maar als allerwegen wordt ingezet op zo-lang-mogelijk-thuis gaat geen bejaarde die nog kan scrabbelen naar een verzorgingshuis. Als Ritsema en ik in het verzorgingshuis alleen maar diep demente of heel zieke

medebewoners aantreffen wordt het daar een stuk minder gezellig en dan zullen wij, met de moed der wanhoop, toch ook maar thuis blijven wonen.

Als ik ouder was van een kind met een verstandelijke handicap, zou ik zelf misschien vinden dat mijn zoon het best kon leven in een instelling, waar ze een mooi programma met aardige bezigheden voor hem organiseren, waar hij de tuinman of de kok zou kunnen helpen, waar hij veilig zou zijn en waar hij vrienden zou hebben. Maar als alle andere ouders van verstandelijk gehandicapte kinderen hun zonen en dochters in een gewone buurt laten wonen, met af en toe een beetje begeleiding, veel ouderlijk toezicht en veel moeizaam overleg met allerlei gemeentelijke instanties, dan zou mijn zoon in de instelling waarschijnlijk alleen heel zwaar gehandicapte medebewoners hebben, met wie hij geen vriendschap zou kunnen sluiten. Dan zou ik vermoedelijk alsnog liever kiezen voor een gewone buurt en de daarbij horende rompslomp op de koop toe nemen.

Vermaatschappelijking wordt zo van lieverlee voor veel mensen de enige keuze die zij nog hebben.

4. Vermaatschappelijking is niet goed voor de achterblijvers.

Het beleid van extramuralisering en vermaatschappelijking heeft tot gevolg dat in instellingen meer en meer de zware gevallen achterblijven: de diep demente bejaarden, mensen die heel ernstig verstandelijk beperkt zijn en daarnaast lichamelijk gehandicapt of ziek. In het speciaal onderwijs spreken ze over 'een verdichting van de problematiek': ook daar houden ze vooral de zeer beperkte of zeer gedragsgestoorde kinderen over, omdat ouders van kinderen met lichtere beperkingen kiezen voor de reguliere basisschool. Je kunt je goed voorstellen dat de kwaliteit van instellingen en speciale voorzieningen hier onder lijdt. Als verpleegkundigen, ziekenverzorgenden en hulpverleners alleen nog maar bewoners of patiënten krijgen die heel ziek, heel kwetsbaar en onaanspreekbaar zijn, is de kans dat zij eens gezellig met hen gaan lachen, kaarten, stoeien of wandelen geringer. Zij krijgen dan simpelweg te weinig terug: te weinig knipoogjes, te weinig woorden van erkentelijkheid, te weinig zichtbare blijdschap.

De trend naar vermaatschappelijking heeft voor de bewoners, mensen en kinderen die achterblijven in instellingen of speciale voorzieningen tot gevolg dat zij geen sterkere of slimmere lotgenoten meer om zich heen hebben, aan wie zij zich

mogelijk zouden kunnen optrekken. Vooral in het speciaal onderwijs is dit een serieus punt van zorg.

4 Actieve solidariteit

Ik kom toe aan de andere kant. Wat betekent het beleid van vermaatschappelijking, extramuralisering, Weer Samen Naar School en wat dies meer zij voor de gemiddelde, gezonde belasting- en premiebetalende burger? Ik begin weer met de positieve punten. Het ideaal van participatie en integratie als zodanig spreekt de meeste mensen aan. Enerzijds omdat het betekent dat iedereen erbij hoort – in de buurt, op de school, op de club, in het land –, anderzijds omdat het betekent dat iedereen zijn steentje bijdraagt. Ziek, arbeidsongeschikt, gehandicapt, verstandelijk beperkt, geestesziek, slecht Nederlands sprekend: er is voor de meeste mensen vast iets te verzinnen dat zij wel kunnen en dan is het eerlijker dat mensen naar vermogen bijdragen aan de maatschappij dan dat zij enkel hun hand ophouden voor een uitkering, of worden beziggehouden in een speciaal voor hen opgericht instituut. Actieve solidariteit is een idee waar linkse mensen voor kunnen zijn om linkse redenen en dat rechtse mensen onderschrijven met rechtse argumenten.

Toch denk ik dat er zowel voor links als voor rechts haken en ogen zitten aan dit idee en die hebben vooral te maken met de vraag wie wat gaat doen. Wie woont er naast de zwak begaafde buurvrouw en houdt een oogje op haar? Wie neemt de geesteszieke buurman een keer mee naar het café op de hoek? In welke klas komt de dove leerling terecht, in welke klas het kind met Down syndroom en op welke school die twee jongens met een oppositionele gedragsstoornis?

Het grootste voordeel van het systeem van passieve solidariteit was dat de lasten eerlijk werden verdeeld over alle belasting- en premiebetalers. Een systeem van belastingen en premies is een prachtige uitvinding. Je kunt het zo inrichten dat de zwaarste schouders de zwaarste lasten dragen. Als je dat te gek vindt pas je de tarieven aan. Je kunt nuances aanbrengen met aftrekposten en vrijstellingen of door gebruik te maken van het profijtbeginsel.

Een systeem van actieve solidariteit werkt heel anders. Daar dreigen twee herverdelingseffecten die allebei kwalijk zijn.

1. Actieve solidariteit kan denivellerend werken.

Het eerste gevaar is dat de lasten terecht komen bij mensen die het minst verdienen en het laagst opgeleid zijn. Als er wordt gezocht naar een woonwijk waar je een huis kunt neerzetten voor verstandelijk beperkte of psychiatrisch zieke bewoners, dan wordt lang niet altijd gedacht aan een dure villawijk in Wassenaar of Naarden-Bussum, waar de bankiers, topondernemers en presentatoren wonen, die onder een systeem van passieve solidariteit als personen met de zwaarste schouders werden beschouwd. Psychiatrische patiënten en verstandelijk gehandicapten hebben meestal niet veel geld. De overheid vindt dat zij zuinig moet zijn met publieke middelen en dit leidt ertoe dat vermaatschappelijking zich regelmatig afspeelt in slechte of mindere buurten. Zelfs als dit niet gebeurt, omdat de overheid streeft naar een gelijkmatige spreiding van zorgbehoevende burens over wijken en gemeenten, dan nog betekent de verschuiving van passieve solidariteit naar actieve solidariteit een bepaalde mate van denivellering. Om dat effect te vermijden zou je kwetsbare burens immers niet gelijkmatig moeten spreiden over het land, maar bij voorkeur moeten plaatsen in villawijken en elitebuurten.

In het Weer Samen Naar School project dreigt een vergelijkbaar denivelleringseffect. Onderwijssocioloog IJsbrand Jepma deed onderzoek naar risicoleerlingen die wel en vergelijkbare leerlingen die niet werden verwezen naar het speciaal onderwijs. Het kostte hem weinig moeite om steeds tweetallen te vinden: een kind met een leerstoornis in een gewone klas en een kind met eenzelfde leerstoornis op de LOM school of de MLK school. Blijkbaar wordt op de ene school sneller en makkelijker verwezen dan op de andere. En op wat voor soort scholen, vraag je je dan of, wordt er snel en gemakkelijk verwezen naar het speciaal onderwijs? Dat blijkt vooral af te hangen van het niveau en het gedrag van de klasgenoten. Ik citeer Jepma:

“Waarschijnlijk werkt het zo dat leerkrachten [...] het gemiddelde van de groep als norm nemen. Individuele leerlingen die relatief ver onder deze prestatienorm presteren en/of gedrag vertonen dat relatief ver buiten het groepsgerelateerde referentiekader valt [moeilijke leerlingen in makkelijke klassen] springen vooral in het oog. [...] Risicoleerlingen met gelijkende onderwijsprestaties en gedragingen [moeilijke leerlingen in moeilijke klassen] blijven veelal in het basisonderwijs.”

Dus als je, als gemiddeld lief kind in een klas zit met slimme kinderen die zich goed gedragen, dan zal de enkele dyslectische leerling die de zaak ophoudt waarschijnlijk wel uit jouw leven verdwijnen. Zit je daarentegen als gemiddeld lief kind

in een moeilijke klas met een groot aantal zwakke leerlingen, dan is de kans groot dat ook de aller-lastigste kinderen tot en met groep 8 in jouw klas zullen blijven. Voor de Bijbelvasten onder u. Dit is een zuiver voorbeeld van het Mattheüs effect: “aan een ieder die heeft zal gegeven worden en hij zal overvloedig hebben. Maar wie niet heeft, ook wat hij heeft, zal hem ontnomen worden.”

In het Weer Samen Naar School project in het middelbaar onderwijs trad dit effect nog veel sterker op. In 1998 besloot toenmalig staatssecretaris Netelenbos (tegen tal van adviezen in) om het voortgezet speciaal onderwijs te integreren in het reguliere middelbaar onderwijs. Uiteraard betekende dit niet dat de probleemleerlingen die voorheen naar het speciaal onderwijs werden verwezen nu terecht kwamen op HAVO/VWO scholen of op categoriale gymnasia. Het voortgezet speciaal onderwijs werd ingelijfd bij het VMBO, met als gevolg dat de reguliere leerlingen op het VMBO hun klas en de aandacht van hun docenten voortaan moesten delen met een grote groep kinderen met grote leer- of gedragsproblemen. Ook hier is het juist een minder bedeelde groep van wie actieve solidariteit werd en wordt verlangd.

Er is sinds de Fortuyn revolte in Nederland regelmatig gewezen op het feit dat vooral de laagst opgeleide, minst verdienende autochtone Nederlanders de lasten hebben moeten dragen van de multiculturele samenleving. Dat geldt niet voor de financiële lasten – welvarende medeburgers hebben via belasting en premies ongetwijfeld in ruime mate meebetaald – maar het gaat wel op voor zover de multiculturele samenleving vroeg om actieve solidariteit. Juist de laag opgeleide, minst verdienende autochtonen moest hun straat, hun school en hun grasveld delen met de nieuwkomers. Hun kinderen zaten in de klas met steeds meer anderstalige kinderen. Hun wijk veranderde in een buurt waar je met Nederlands niet langer automatisch overal terecht kon.

Het was veel beter geweest als de nieuwkomers van meet af aan waren gespreid over de stad zodat de actieve solidariteit niet exclusief bij één bevolkingsgroep terecht was gekomen. Maar dat is lange tijd taboe geweest. Pas sinds enkele jaren worden er door gemeentelijke overheden pogingen ondernomen om een spreidingsbeleid te voeren. Soms wordt door wethouders overwogen om ouders te verplichten hun kind op school te doen binnen hun eigen postcodegebied, om te voorkomen dat de nog overgebleven witte kinderen hun zwarte wijk ontvluchten. Dat leidt er echter toe dat van een toch al overvraagde groep nog meer

actieve solidariteit wordt verlangd. Een spreidingsbeleid is nu alleen nog eerlijk als het ertoe leidt dat allochtone kinderen veel meer dan tot nu toe gebeurt, terecht komen op elitaire Montessori- of Jenaplanscholen.

Een verschuiving van passieve naar actieve solidariteit kan leiden tot denivellering en dit is een soort denivellering die niet eenvoudig kan worden gecorrigeerd met koopkrachtplaatjes en gerichte belastingverlaging.

2. Actieve solidariteit zet een premie op een asociale opstelling.

Actieve solidariteit heeft nog een tweede herverdelingseffect, dat ik hier een beetje cru zal benoemen om het zo scherp mogelijk in kaart te kunnen brengen. Actieve solidariteit zet een premie op een asociale opstelling. Ik zal dit uitleggen aan de hand van een voorbeeld. Iedereen hier die kinderen heeft of heeft gehad in de basisschool leeftijd is bekend met het fenomeen van de klussen op de basisschool. Een beetje Nederlandse basisschool heeft leesouders, luizenouders, wc-ouders, computerouders, timmervaders, klassenmoeders, en daarnaast nog talloze ouders die incidentele hand en spandiensten verrichten bij het lentefeest, het kerstfeest, de lampionoptocht, het lustrum, het midwinterfeest, de sportdag, het schoolkamp, de projectweek en het jaarlijkse uitje naar de kinderboerderij. Veel basisscholen hebben bij het uitzetten van al die klussen dezelfde ervaring: er is een groep ouders die geregeld of zelfs bijna altijd meedoet als er klussen zijn en er is een groep ouders die steevast een hele serie redenen heeft om niet mee te hoeven doen. Als je een algemeen moreel appèl doet, zijn er mensen die zich aangesproken voelen en mensen die de oproep negeren. Die eerste groep is altijd de klos. Zo werkt het op de basisschool, zo werkt het bij verenigingen en bij vrijwilligerswerk. Er is geen reden om aan te nemen dat het anders zal gaan bij een beleidswijziging van passieve naar actieve solidariteit met kwetsbare medeburgers. De lasten zullen onevenredig vaak terecht komen bij bepaalde groepen.

Zo las ik in de literatuur over de vermaatschappelijking van psychiatrische patiënten dat vooral mensen met een psychiatrische patiënt in hun eigen familie bereid zijn om ook iets te doen voor andere, hen onbekende psychiatrische patiënten. In de literatuur over de vermaatschappelijking van verstandelijk gehandicapten wordt uitgelegd dat het aan te raden is om deze mensen te laten wonen in buurten met, zoals dat in vakjargon heet, een "hoog buurtgebruik". Het heeft geen zin om deze mensen neer te zetten in een dure wijk met allemaal

kinderloze tweeverdieners, want dergelijke bewoners hebben een “laag buurtgebruik”. Die zijn de hele dag op pad en gaan ’s avonds naar een late vergadering, naar de sportschool of eten in een chic restaurant. Dat is dus heel ongezellig. Het is veel leuker om te wonen in een buurt met veel kleine kinderen en parttime werkende ouders, want die zitten veelvuldig op een bankje naast de schommels en de zandbak, zodat er nog eens iemand is om mee te spelen of een praatje mee te maken. Waar het gaat om de integratie van kwetsbare burgers in een bedrijf of organisatie lees je ook dat het vooral lukt als de werkgever gemotiveerd is en zijn best doet om de plaatsing te laten slagen.

Actieve solidariteit werkt alleen als mensen bereid zijn er iets van te maken. Actieve solidariteit lukt alleen met mensen van goede wil. Aan asociale, ongemotiveerde, ongevoelige, botte of egocentrische medeburgers heb je niet veel; daar wil je je kwetsbare, gehandicapte, verstandelijk beperkte, hoogbejaarde of chronisch zieke medeburgers niet door laten opvangen. Dat lijkt de veronderstelling te zijn bij het vormgeven van dit beleid. Hoe begrijpelijk deze overweging ook is, zij leidt er onbedoeld toe dat asociaal gedrag lonend wordt. Je kunt het uitproberen op collectanten voor goede doelen in een winkelstraat of op het station. Als jij er aardig en toegankelijk uitziet, kun je erop rekenen dat een collectant je aanspreekt. “Goede morgen mevrouw! Hebt u iets over voor de kankerbestrijding, het Aidsfonds, Greenpeace of Artsen zonder grenzen?” Als je daarentegen chagrijnig kijkt, haastig doorloopt en de smekende blik van de collectant negeert, dan is de kans groot dat op jouw portemonnee geen beroep wordt gedaan.

Dit herverdelingseffect ten gunste van minder sociaal ingestelde medeburgers treedt vaker op bij modern beleid en ik schrik er elke keer weer van. In de gezondheidszorg bijvoorbeeld is mensen de afgelopen jaren aan alle kanten ingepeperd dat zij mondig en assertief moeten zijn, dat zij recht hebben op vraaggestuurde zorg. Patiënten die gewoon genoeg nemen met de zorg die voorhanden is, die netjes op hun beurt wachten omdat zij – heel vaak terecht – menen dat er nog meer patiënten zijn, die er soms erger aan toe zijn dan zij, die patiënten lopen steeds sterker het risico ondermaatse zorg te krijgen. Dokters, verpleegkundigen en andere hulpverleners hebben immers te horen gekregen dat zij vooral moeten inspelen op de vraag van de mondige patiënt. Bescheidenheid en een coöperatieve instelling kunnen zich in de gezondheidszorg tegen je keren. Patiënten die niet eisen, dreigen, zeuren en vragen worden overgeslagen.

Een ander treffend voorbeeld van een premie op asociaal gedrag konden we onlangs lezen in *De Pers*. In *De Pers* stond een interview met Ad Smit, politiecommissaris in Amsterdam Zuidoost, voorheen de Bijlmer. Smit legde aan de journalist uit hoe zijn politiemannen en –vrouwen te werk gaan. Als zij een verkeersovertreding signaleren houden zij rekening met de achtergrond van de overtreder. Ik citeer Smit:

“Over het algemeen als je weet: oh, daar rijdt een Ghanees door rood, ik laat hem even stoppen, dan laat hij netjes zijn rijbewijs zien – sorry sir. Bij een Nigeriaan komt het een stuk vaker voor dat hij voordat je één woord hebt gezegd al begint van: je moet me zeker weer hebben omdat ik zwart ben. Als je dat als politieambtenaar weet, kun je hem anders benaderen. Omdat je weet dat daar wat driftmatigheid in zit. Dat zie je ook een beetje bij Surinaamse en Antilliaanse mensen, waarbij de laatsten soms wat feller reageren op de politie, want die hebben het niet altijd zo op de overheid.”

Als jij je sociaal en rustig opstelt, krijg je een preek van de agent; als je direct een grote mond hebt ziet de politie daar vanaf, om escalatie van het conflict te voorkomen. Op zeker moment, zo vertelt Smit verder, pakte autochtone buurtbewoners hun honkbalknuppels uit de kast, om Marokkaanse raddraaiers eigenhandig een lesje te leren. Na overleg met zijn korpsleiding heeft Smit toen onmiddellijk actie ondernomen: tientallen Marokkaanse boefjes werden opgepakt.

Wat moet je met dit soort gegevens aan, als gezagsgetrouwe burger die er zelf nooit over zou denken om een honkbalknuppel tevoorschijn te halen? De boodschap is net zo helder als in de zorg: als jij een hele grote mond hebt word je op je wenken bediend.

Tegen die achtergrond is de roep om actieve solidariteit problematisch. Aardige, sociaal ingestelde burgers zullen zich aangesproken voelen en naar vermogen hun best doen om vriendschappen te sluiten of hand en spandiensten te verrichten. Bottere burgers, burens of bazen ontspringen de dans. Zij kunnen parasiteren op andermans solidariteit.

3. Actieve solidariteit kan ten koste gaan van de prestaties.

Een derde keerzijde van actieve solidariteit is heel voor de hand liggend. De integratie van minder slimme, minder handige, minder gezonde mensen en kinderen kost tijd en energie. Kinderen met leerproblemen vragen aandacht in de klas,

werknemers met een verstandelijke beperking moeten extra worden begeleid. Je kunt natuurlijk betogen dat die extra tijd en aandacht voor de volle honderd procent aanvullend moet worden gefinancierd. Je kunt kinderen met leerproblemen driekwart van de lestijd laten begeleiden door een speciale leerkracht. Je kunt werknemers met een verstandelijke beperking een coach geven die de helft van hun werkweek met ze meeloopt om dingen uit te leggen. Maar dan leidt actieve solidariteit niet tot een verlaging van premies en belastingen terwijl dat toch mede de bedoeling was. Meestal zal de speciale begeleiding door extra aangestelde coaches en ander personeel beperkt zijn en moet er aanvullend hulp komen van reguliere klasgenoten, leerkrachten, bazen en collega's. Dat maakt het heel waarschijnlijk dat er offers worden gebracht. De productie is minder hoog dan die zou kunnen zijn. Gemiddelde kinderen in de klas krijgen minder aandacht van hun leerkracht en leren daardoor wellicht iets minder goed spellen of rekenen. Sebastiaan Steenman, een van mijn Utrechtse masterstudenten, deed onderzoek naar de verschillen in schoolprestaties tussen Vlaamse en Nederlandse kinderen. In internationale ranglijstjes over de prestaties van het basisonderwijs doet Nederland het altijd beter dan België, maar dat komt, zo ontdekte Steenman, omdat Wallonië niet goed presteert. Vlaamse kinderen zijn beter in taal en rekenen dan onze Nederlandse scholieren. Sebastiaan en ik dachten aanvankelijk dat dit kwam omdat ze in Vlaanderen meer tijd besteden aan taal en rekenen, maar dat bleek niet het geval. Wel lijken ze in Vlaanderen meer en sneller te verwijzen naar het speciaal onderwijs en Steenman meent dat dit verschil een van de redenen zou kunnen zijn voor de betere leerprestaties in Vlaanderen. Een overgang van passieve naar actieve solidariteit is geen win-win operatie.

5 Tot besluit

Actieve solidariteit heeft voor- en nadelen. Voor- en nadelen voor de doelgroepen van het beleid (de ouderen, minder valide werknemers, verstandelijk beperkte en geesteszieke medeburgers). En voor- en nadelen voor de premie- en belastingbetalers, die gewend waren aan hun systeem van passieve solidariteit en gescheiden voorzieningen. Het lijkt mij de moeite waard om de discussie over actieve solidariteit een nieuwe impuls te geven door deze voor- en nadelen uitgebreid te onderzoeken. Dit debat wordt nu nog te vaak gedomineerd door hoerawoorden:

allemaal meedoen, kleinschaligheid, zorg op maat, integratie, community care, samen naar school en meer van die positieve slogans. Dat is een beetje eigen aan de Nederlandse politiek. Beleidswijzigingen worden hier ofwel gepresenteerd als onafwendbare ontwikkelingen waar niets aan te doen valt, of als win-win operaties, waar eigenlijk niemand tegen kan zijn. De meeste beleidswijzigingen zijn *niet* onvermijdelijk en ook niet *alleen maar mooi*. De meeste beleidswijzigingen zijn politieke keuzes en zouden ook als zodanig moeten worden bediscussieerd. Dat gold voor vraagsturing, keuzevrijheid en privatisering en dat geldt ook voor actieve solidariteit. Als de politiek dat vergeet is het de taak van wetenschappers om daarop te wijzen.

Ik wil deze oratie graag besluiten met enkele woorden van dank. Ik dank het bestuur van de Stichting Willem Drees lezing, de leden van het curatorium van mijn leerstoel, het college van bestuur van de Universiteit van Amsterdam en de decaan van de Faculteit Maatschappij- en Gedragwetenschappen voor het vertrouwen dat zij in mij hebben gesteld. Ik verheug mij op de samenwerking met collega's bij de afdeling Sociologie en Antropologie. Ik dank mijn collega's aan het Aias – in het bijzonder Jelle Visser, Wiemer Salverda, Kea Tijdens, Paul de Beer en Angelique Lieberton – voor hun hartelijke ontvangst, hun hulp en voor de inspirerende lunchbijeenkomsten op de donderdag. Ik ben mij ervan bewust dat ik aan het Aias, dat vooral wordt bevolkt door economen, toch een beetje wonderlijk gezelschap ben. Ik heb mij voorgenomen om mijn soort onderzoek voortaan aan te duiden als het doorrekenen van beleidsplannen op morele gevolgen, om de cultuurkloof wat te verkleinen.

Ik heb in de afgelopen jaren tot mijn genoegen altijd mogen samenwerken met ethici enerzijds en sociale wetenschappers (bestuurskundigen, politicologen, antropologen en sociologen) anderzijds. Nederland is gelukkig zo klein dat je kunt meedoen aan onderzoeksprojecten met onderzoekers uit het hele land. Ik koester mijn uitjes naar Rotterdam, Twente en Groningen.

Ik hoop dat deze Drees leerstoel zal leiden tot hernieuwde samenwerking met de Wiardi Beckmanstichting waar ik jarenlang met plezier redacteur ben geweest van *Socialisme en Democratie*.

Het aller-leukste van het hoogleraarschap is zonder twijfel dat je promovendi mag begeleiden. Mijn Rotterdamse promovendi Hester van de Bovenkamp, Jolanda

Dwarswaard en Anneloes van Staa zullen hopelijk in de loop van 2010 (2011?) promoveren; ik dank jullie heel hartelijk voor de samenwerking; ik heb veel van jullie geleerd.

Ik dank mijn collega's aan de Utrechtse School voor Bestuurs- en Organisationswetenschappen. Ik vind het erg aardig dat jullie mij voor een dag per week uitlenen aan andere universiteiten, maar ik vind het nog fijner dat ik altijd weer terug mag komen aan de Bijlhouwerstraat.

Toen ik begin 2005 in Rotterdam mijn eerste oratie hield waren mijn lieve Hans en Huib er niet bij, omdat Huib ziek was. Vandaag zijn ze er wel en alleen al daarom was het de moeite waard om een tweede oratie te houden.

En ten slotte heel veel dank aan familieleden, schoonfamilie, vrienden, collega's en toehoorders die de moeite hebben genomen om de Drees lezing 2009 te komen beluisteren.

Ik heb gezegd.